

УКРАЇНІЗМИ В РОСІЙСЬКОМОВНОМУ ТЕКСТІ ПОЕМИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА "СЛЕПАЯ"

У статті проаналізовано українізми в тканині російського тексту поеми Т. Г. Шевченка "Слепая". Ставиться питання: кваліфікувати їх як інтерферентні помилки чи як свідомий вибір поета? З цією метою автор зупиняється на явищі інтерференції, зокрема, ілюструє діяфонію, діалексію (діасемію) та діаморфію. Аналіз зібраного матеріалу (близько ста слововживань українізмів) дозволяє зробити висновок про свідомий вибір поетом лексичних, граматичних та словотвірних елементів української мови для створення українського національного колориту поеми. Для порівняння автор піддає аналізу ще один російськомовний твір Т. Г. Шевченка "Тризна", в якому виявляє лише три українізми, що не впливає на його національне забарвлення. В статті також згадуються приклади вдалого використання лексики іншої мови для створення ефекту національного забарвлення.

Ключові слова: українізми, інтерферентні помилки, свідомий вибір поета.

Перу класика української літератури Т. Г. Шевченка належить низка текстів, що написані російською мовою (щоденник, листи, підписи під картинами, декілька поетичних творів). Звертає на себе увагу поема "Слепая", що була вміщена у ранній збірці творів "Кобзар". У тканині цього художнього твору нами виявлені елементи української мови. Постало питання, як їх кваліфікувати: як інтерферентні помилки чи як свідомий крок поета, ще один засіб творення художньої дійсності? Не торкаючись літературознавчого аналізу твору, ми маємо намір зупинитися на його мові, зокрема проаналізувати українізми в російськомовному тексті як цікаве явище з огляду на те, що їх уживає класик української літератури.

Сучасна мовознавча наука, розглядаючи контакти між мовами, виділяє явище інтерференції (від лат. *inter* – між собою, взаємно та *ferio* – торкаюсь, вдаряю) як таке, що має місце при мовних контактах, або при індивідуальному засвоєнні нерідної мови та користуванні нею. Проявом інтерференції вважаються відхилення від норм у системі другої мови під впливом рідної мови [1: 197]. Інтерференція як негативний вплив у мовленні, результатом якого є інтерферентні помилки, може відбуватися на різних рівнях мови і за своїм механізмом нагадує основні діяхронічні зміни [2]. Так, на фонетичному рівні, відношення між звуками, що змішуються (субститутами), називають діяфонічними, а самі звуки рідної мови, що використовуються як підміна звуків другої мови, – діяфонами. Прикладом діяфона може бути м'який звук [ч'] в українському мовленні росіян, адже цей звук в російській мові непарний м'який. Аналогічні явища можливі на рівні лексики та граматики, у такому випадку можна говорити про діалексію (діасемію) та діаморфію.

Розглянемо приклади комунікативно значущої діалексії: 1. *Зачекаємо декілька днів, повідомлення прийде тільки в кінці неділі.* 2. *Цю страву викладаємо на тарілку у формі шару.* 3. *Відкрив квартирку і провітрити приміщення.* У цих реченнях лексема *неділя* використана у значенні "тиждень" (варто було сказати в кінці тижня). В російській мові *неделя* – це сім днів, а сьомий день – *воскресенье*. В українській мові *неділя* – це сьомий день тижня. Лексема *шар* використана у значенні "кулія". Українському слову "шар" у російській мові відповідає слово "слой", а російському слову "шар" – українське слово "куля" (салат не може мати форму шару (рос. слоя), а форму кулі йому можна надати). Відкрити *квартирку* – це залишити незамкненими двері у невеликому помешканні, а щоб провітрити кімнату, варто відкрити *кватирку* (квартирка і кватирка – це випадок міжмовної паронімії).

Розглянемо приклади діаморфії: 1. *Взимку зайці бігають по полям, шукають їжу.* 2. *Ми недорахувались п'ятидесяти книжок.* 3. *Тетяна, тебе кличе класний керівник.* У наведених прикладах варто було використати граматичні форми: *по полях, п'ятдесяти, Тетяно*.

Інтерферентні помилки зазвичай характеризують недосвідчених мовців (школярів або дорослих осіб, які почали засвоювати нерідну мову). Зовсім інша справа, коли іншомовні елементи зустрічаються у тканині художнього твору, що належить перу майстра. Їх варто ретельно аналізувати не тільки у площині контрастивного аналізу двох мов, але й ідейного та художнього замислу автора.

У російськомовній поезії Т. Г. Шевченка "Слепая" нами відмічено близько ста українізмів, у тому числі лексичні, словотвірні, граматичні та фонетичні. Переважну більшість складають лексичні українізми, наприклад:

*А я с распущенной косой,
В венке из жита и пшеницы (у рос. мові *рожь*)
Вела перед [3: 144];
Слепая, бедная, идет,
Не видя наших бед и кары [3, с.152]; (у рос. мові *наказание*)
Я поведу тебя в село,*

Где все бурьяном поросло [3: 157]; (у рос. мові *сорняк*)
Шалашик делает с бурьяну [3: 151];
Косари, косари
Бурьян косят, поют [3: 154];
И как покинул он девичину [3: 158]; (у рос. мові *девушка*)
Полетела пташечка через поле в зай [3: 158]; (у рос. мові *роуца*)
И хусткой черною, простой (у рос. мові *платок*)
Косу шелковую накрыли [3: 145];
Где мой милый, кароокий [3: 151]; (у рос. мові *кареглазый*)
Я все забыла...Мой козак,
Мой кароокий...Я любила [3: 156];
У жида крови наточу (у рос. мові *налью*)
И тебя полечу [3: 145]
Чему ж бы ей, как вольной птице, (рос. *почему*)
Туда, где лучше, не лететь? [3: 139].

Серед лексичних українізмів у поемі "Слепая" нами відмічено сім уживань слова *доля* (рос. *судьба*) і одне слова *недоля* (рос. *несчастье*). Варто зазначити, що слово *доля* активно уживається в усій поезії Т. Г. Шевченка, тому й не дивно, що у російському творі поет також використав його, а не російське *судьба*, як от:

Тоску мою, печаль мою
О прежней воле, прежней доле [3: 135];
Свидетели минувшей доли [3: 139];
Ах, знать моя такая доля [3: 144];
А злая доля шла за мной [3: 146];
Тогда б не знала ничего:
Ни сладкой доли скоротечной,
Ни даже сердца своего [3: 147];
А я долю проклиная [3: 151];
А я тебе с поля волю,
Долю принесу [3: 153];
Слепая, бедная, не знала
Недоли дочери своей [3: 152].

Найбільш уживаними серед лексичних українізмів у поемі "Слепая" є слова, які мовознавці називають екзотизмами або етнографізмами [1: 158]. Вони позначають власне українські реалії, що не мають еквівалентів у російській мові. Серед них лексеми *пан / пани / панна* (9/1/1 слововживань):

И на коленях ее просит
Не звать ни паном, ни отцом [3: 150];
Раздался хриплый голос пана [3: 151];
И пан к страднице идет [3: 151];
Будем пана поминать [3: 152];
А у пана два жупана [3: 153];
Какой веселый пир у пана!
Да пан не будет пировать [3: 154];
А он, твой пан бесчеловечный,
Твой пан-палач, его убил [3: 156];
Была как пани на пиру [3: 144].
Как панне все готово ей [3: 149].

Лексема *пан* в українській мові використовується для позначення поміщика, господаря, хазяїна маєтку. Словом *пани* в українській мові називають дружину пана або поміщицю, хазяїнку маєтку, а словом *панна* – дочку пана або незаміжню молоду господарку маєтку. Ці поняття в російській мові відповідно називаються словами *барин / бариня / барышня, господин / госпожа, сударь / сударыня*. Принагідно зазначимо, що пізніше лексемою *барышня* називали дівчину шляхетного походження на відміну від слова *девушка* (молода особа жіночої статі з простих людей). У Пушкіна в казці "Про мертву царівну і сімох богатирів" зустрічається словосполучення *сенная девушка* (прислуга), а у циклі "Повести Белкина" є окрема повість "Барышня-крестьянка".

У тексті поеми "Слепая" для позначення поміщика Т. Г. Шевченко п'ять разів використовує ще одну українську лексеми – *дідич*, як от:

Весною умер дидыч старый,
А летом дидыч молодой
В село приехал [3: 144];

Приехал дидыч на покой [З: 149];

Сам дидыч сласти ей приносит [З: 150].

Українізми *жупан* і *свита* використані Т. Г. Шевченком відповідно 5 і 3 разів, як от:

И в шитом шелковом жупане

И в серой свите люди злы [З: 145];

А у пана два жупана,

А третья свита [З: 153];

Жупаны делили:

Тому жупан, тому жупан,

А третьему свита

И остался без свиты пан,

В снег белый зарытый [З: 153].

Лексеми "жупан" і "свита" Т. Г. Шевченко активно уживає в своїх українських творах. Про свідоме їх використання у поемі "Слепая" свідчить той факт, що українізм *свита* у тексті ужито поряд з російським *свита* у значенні супровід, оточення важливої особи (наприклад, "свита короля"). Українська лексема *свита* (різновид верхнього одягу) і російське слово *свита* (супровід, оточення важливої особи) становлять міжмовні омоніми. Т. Г. Шевченко про це добре знає і використовує для створення гри слів (пан залишився *без свиты* як без одягу і без супроводу).

Тричі у тексті поеми "Слепая" ужита лексема *гайдамаки*, як от:

То был не сон. То пел козак,

Удалый, вольный гайдамак [З: 151];

А убили гайдамаки [З: 153];

Он в гайдамаках атаманом [З: 157].

У Примітках до цитованого видання "Кобзаря" подається таке тлумачення цього слова: "українські повстанці проти польської шляхти, переважно з селян" [З: 567]. Проте у тексті поеми "Слепая" це слово ужито на позначення вільного козака, що мститья пану (не обов'язково поляку) за кривду. В інших творах цієї збірки лексема *гайдамака* уживається саме у значенні людини, що виступає на боротьбу з гнобителями.

Серед екзотизмів у поемі "Слепая" зустрівся слова *покрытка*:

И все смеялись надо мной;

Покрыткой, дурой называли [З: 145].

Цим словом здавна українці називали жінку, що народила дитину поза шлюбом. За звичаєм українського народу на закінченні святкування весілля нареченій привселюдно знімали фату і покривали голову хусткою, що символізувало її перехід з дівочого стану до жіночого. Жінка, що народила поза шлюбом, не проходила цього обряду, натомість вона покривала себе ганьбою, тому її зневажливо називали "покрыткою". Сучасне українське суспільство толерантно ставиться до народження дитини поза шлюбом, ніхто не таврує породіллю словом *покрытка*, поширилися цивільні шлюби, тому це слово відійшло у пасивний запас мови, стало історизмом. Звертає на себе увагу те, що у російському тексті в слові змінено наголос (порівняй: *пóкрытка* (укр.) – *прокрытка* (рос.)).

Як українізм Т. Г. Шевченко використовує слово *хата* / *хатка* на позначення саме української споруди для житла, наприклад:

В темной хате сырой

Спать ложилась со мной [З: 155]; (рос. изба)

Где вместо хат кресты, могилы [З: 157];

Поселился в темной хатке

За тихим Дунаем [З: 150].

До екзотизмів ми також віднесли слово *любисток*:

Листок с любистка на огне [З: 158].

Варто зазначити, що саме так звані екзотизми (етнографізми) запозичуються разом із самотніми (екзотичними) реаліями, які вони позначають, наприклад, сучасна російська мова запозичила з української мови лексеми *галушка*, *бублик*, *бандура*, *бандурист*, *карбованець*, *побратим* тощо. Цікаво, що в усьому світі одна з перших страв обіду відома саме як "український борщ". Можна сказати, що слово *борщ* глобалізувалось. Так, у США автору статті доводилось бачити дитячу іграшку, що зроблена у Китаї, вона має форму каструлі, куди дитина вкладає пластикові овочі. При піднятті кришки іграшка декілька разів видає українське слово "борщ".

У поетичній тканині російського тексту поеми "Слепая" нами було відмічено низку слів, що побудовані за українською словотвірною моделлю або мають українські словотвірні морфеми, наприклад:

Полюбила козака,

Запродала душу [З: 155]; (у рос. мові *продала*)

Ей не придется получить

Отрадной весточки здалека [3: 137]; (у рос. мові *издалека*)

Свою единую отраду [3: 136]. (у рос. мові *единственную*)

Серед українізмів нами були відмічені граматичні, з яких найчастіше зустрічається форма кличного відмінку у ролі звертання, як от:

Благий творителю земли,

Не наказуй родных злодеев,

А мне смирение пошли [3: 135];

Не плач, Оксано [3: 141];

... О мой покою!

Зачем покинул ты меня? [3: 144];

Ты хороша собой, Оксано [3: 147];

Ах, Оксано!

Куда уйдем мы от людей? [3: 148];

– Усни, Оксано! – говорила [3: 148];

Мамо, мамо!

Ты говорила все такое,

Что страшно стало [3: 148];

Оксано! Где ты? [3: 153];

Оксано! Где ты? Что с тобою? [3: 154];

Оксано бедная, молися [3: 154];

А ты смеяться, мамо, хочешь? [3: 155];

Оксано, боже мой, молись [3: 157];

Пойдем же, мамо, будем петь [3: 157].

У російській мові цю синтаксичну функцію в реченні виконує форма називного відмінка. Такі форми теж є у тексті поеми "Слепая", наприклад:

Ах песня, песня, песня горя,

Ты неразлучная моя [3: 140];

Храни тебя, святая дева,

От злых напастей, бурь земных! [3: 148];

Пошли тебе, святая дева,

Мое дитя, мою любовь [3: 149];

Баю, баю, дитя мое [3: 153];

Усни, усни, усни, дитя [3: 153].

Іноді автор поряд використовує російську та українську форми звертання, як от:

Дитя мое! Моя Оксано! [3: 145];

Дитя мое, моя ты дочь!

Опомнись, грех тебе, Оксано [3: 155];

Опомнись, дочь моя, Оксано! [3: 155].

Цікаво, що поет використовує виключно форму кличного відмінка, коли звертання називає головний героїнь поеми – сліпу матір і дочку (*мамо, Оксано*), цим самим передаючи національний колорит їхньої мови. У звертаннях, що не називають цих героїнь (наприклад, тексти псалмів, які співала сліпа), переважно обирається форма називного відмінка. Це свідчить про глибоке знання обох мов і про свідомий вибір поета.

Послуговуючись українізмами в російському тексті поеми "Слепая", автор жодного разу не припустився інтерферентної помилки. Так, в українізмі *наместо с дукачами* словосполучення будується з російським прийменником *с*, а не українським *з*. Т. Г. Шевченко застосовує до українізмів правила російської орфографії, наприклад, *бурьян* (укр. *бур'ян*), *девчина* (укр. *дівчина*), подає деривати (*хата* – *хатка*). Про досконале володіння Шевченком російською мовою свідчить, зокрема, уживання ним специфічних граматичних форм російської мови, наприклад, займенника *ея*, як от:

И дочь красавица ея [3: 139];

И эти звуки выходили

Из сердца бедного ея [3: 140].

Граматичних українізмів в тексті поеми "Слепая" значно менше, ніж лексичних. Наведемо приклади:

Полияют кари очи [3: 153] (порівн.: рос. *карие* – укр. *карі*)

А я ...

Вела перед, была царица [3: 153] (рос. *шла впереди, заводила*)

Или ограда и тополи, (порівн.: рос. *тополя* – укр. *тополі*)

Что грустно шепчут меж собой [3: 139]

Где родная край дороги [3: 151] (рос. *вдоль / у / возле дороги*)

Край битой дороги [3: 153]

За то пана

Утром рано

В дуброве убито [3, с.153] (у рос. мові *убили*)

У гробу дубовом, (у рос. мові *в гробу*)

Полияют кари очи [3, с.153] (у рос. мові *карие*)

А у пана два жупана,

А третья свита [3, с.153] (порівн.: рос. *третья* – укр. *третья*)

Пропал без вести, как пропала

Моя девичья краса [3, с.157] (порівн.: рос. *девичья* – укр. *діво́ча*)

Она Оксаны дожидала [3, с.159] (рос. *дождалась* или *ожидала*)

Пожар, лютея, пламенел [3, с.159] (рос. *становился злее*).

Нами відмічений лише один фонетичний українізм в *дуброве* (порівн.: рос. *дубрава* – укр. *дібро́ва*).

Як показують наші спостереження, використані Т. Г. Шевченком в поемі "Слепая" українізми створюють картину України, хоча у самому тексті не називається місце, де розгортаються події. Переконливим свідченням свідомого використання українізмів у поемі "Слепая" для створення українського національного колориту є і те, що у другому російськомовному творі "Тризна", що вміщений у тій же збірці "Кобзар", нами відмічено лише три українізми (*любови* – 3 слововживання, *лютий* – 1 слововживання, *урочная* – 1 слововживання). В "Тризні" йдеться про рідний край, покинутий головним героєм, проте жодного разу не називається країна, а відсутність українізмів не створює картини України.

Приклади продуманого і доречного уживання іншомовної лексики (русизмів та полонізмів) можна спостерігати в поезії Ліни Костенко, хоча ніхто не наважиться зробити закид поетесі, яка справедливо номінується класиком сучасної української літератури, у неспроможності дібрати український еквівалент російським або польським словам. З певними ідейними та художніми завданнями уживає русизми Марія Матіос. До цього часу неперевершеною залишається майстерність Миколи Гоголя у використанні українізмів у тканині російськомовного твору для створення виразних картин України. У свій час Леся Українка написала російською мовою єдиний вірш "Когда цветёт никотиана" і довела, що може писати російською не гірше тих, хто дорікав їй за незнання російської мови.

Російськомовні твори Т. Г. Шевченка – свідчення сили його натури, його таланту, і як би ми сказали сьогодні, його європейськості. Вільно володіючи російською мовою, маючи багатьох друзів серед росіян і листуючись з ними російською, свої твори поет писав рідною мовою, стверджуючи тим самим і саму українську мову, і Україну, і український народ.

Таким чином, наш аналіз українізмів у російськомовній поемі Т. Г. Шевченка "Слепая" засвідчив досконале володіння поетом обома мовами, надзвичайно виважене і вдале використання українізмів для створення українського національного колориту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. Н. В. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
2. Вайнрайх У. Языковые контакты / У. Вайнрайх ; [пер с англ. В. А. Виноградов]. – К., 1979. – 77 с.
3. Шевченко Тарас. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Державне вид-во художньої літератури, 1961. – 607 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Lingvisticheskiy entsyklopedicheskiy slovar [Linguistic Encyclopedic Dictionary] / [gl. red. N. V. Yartseva]. – M. : Entsiklopediia, 1990. – 685 s.
2. Vaynraykh U. Yazykovye kontakty [Language Contacts] / U. Vaynraykh ; [per. s angl. V. A. Vinogradov]. – K., 1979. – 77 s.
3. Shevchenko Taras. Kobzar [Kobzar] / Taras Shevchenko. – K. : Derzhavne vyd-vo khudozhnoi literatury, 1961. – 607 s.

Матеріал надійшов до редакції 23.01. 2014 р.

Місяць Н. К. Українізми в русскоязычном тексте поэмы Т. Г. Шевченко "Слепая".

В статье анализируются украинизмы в ткани русского текста поэмы

Т. Г. Шевченко "Слепая". Ставится вопрос: квалифицировать их как интерферентные ошибки или как сознательный выбор поэта? С этой целью автор останавливается на явлении интерференции, в частности, иллюстрирует диафонию, диалексию (диасемию) и диаморфию. Анализ собранного материала (около ста случаев употребления украинизмов) позволяет сделать вывод о сознательном выборе поэтом лексических, грамматических и словообразовательных элементов украинского языка для создания украинского национального колорита поэмы. Для сравнения автор подвергает анализу еще одно русскоязычное произведение Т. Г. Шевченко "Тризна", в котором обнаруживает лишь три

українізма, що не впливає на його національну окраску. В статті також згадуються приклади удачного використання лексики другого мови для створення ефекту національної окраски.

Ключевые слова: українізми, інтерферентні помилки, свідомий вибір поета.

Mesyats N. K. Ukrainianisms in the Russian-Language Text of the Poem "The Blind" by T. G. Shevchenko.

The article deals with the Ukrainianisms woven into the fabric of the Russian-language text of the poem "The Blind" by T. G. Shevchenko. The problem set is: should they be considered as interference mistakes or are they the poet's deliberate choice? With this in view the researcher details the interference phenomenon on the phonetic, lexical and grammatical levels. Words corpora analysis (about one hundred examples of Ukrainianisms) makes it possible to conclude that the poet has made the deliberate choice of Ukrainian-language lexical, grammatical and word-building elements in order to impart the Ukrainian national colouring to the poem. As a comparison, another Russian-language poem by T. G. Shevchenko "Tryzna (A Prayer for the Dead)" is analyzed by the researcher who has found only three Ukrainianisms that do not affect the poem's national colouring. The article contains some examples of different language vocabulary items expediently used to create the effect of national colouring.

Key words: Ukrainianisms, interference mistakes, the poet's deliberate choice.